

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 342(470=571) (091) (049. 32)

Калюжний Р. А.,
доктор юридичних наук,
професор,
Сопілко І. М.
кандидат юридичних наук,
доцент

**ТЕОРІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА В ЮРИДИЧНІЙ ДУМЦІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ДО ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПАРАДИГМИ^{1*}**

Загальна наукова актуальність аналізу проблематики природного права у межах сучасної правової теорії зумовлена декількома причинами. Перш за все, це пов'язано з тим, що у процесі пояснення генезису такого феномену як право об'єктивно постає питання про визнання або ж невизнання певної універсальної правової природи людини, яка кладеться у основу як прав і свобод людини і громадянина, так і характеристики змісту такого фундаментального принципу правової держави як верховенство права. У цьому плані компаративний аналіз різних доктрин дозволяє краще зрозуміти ті теоретичні підвалини, які сьогодні розглядаються як базові у процесі обґрунтування універсальної цінності та значущості права як одного з основних факторів розвитку держави і суспільства. До того ж проблематика дослідження теорії природного права набуває своєї наукової актуальності й з огляду на цілий ряд спроб сучасних теоретиків відродити доктрину природного права. У цьому плані можна згадати Ж. Марітена, автора таких робіт як «Права людини і природний закон» та «Людина і держава», у яких він фактично прагне відродити теорію природного права і побудувати на її основі власну класифікацію прав людини. Щоправда, поряд з цією тенденцією можемо вказати й на прямо протилежну. Недарма навіть самі представники сучасної природно-правової школи у юриспруденції вказують на логічне завершення розвитку цієї теорії (роботи В. Майхофера та А. Кауфмана). Таким чином, звертаючись до питань розвитку теорії природного права, отримуємо додаткову можливість об'єктивно оцінити ті зміни та основні тенденції, які актуалізувались у історії правової думки та мають місце у сучасній теорії права.

Разом з тим маємо наголосити, що як така ідея природного права вже давно перетворилась загального поняття на об'єктивну юридичну реальність. У цьому плані достатньо згадати бодай норми статті 2 Декларації прав людини і громадянина де ціллю будь-якої політичної спільноти проголошувалось забезпечення природних прав людини. До речі, як писав М. Коркунов, ідея природного права відіграє у практичному житті не меншу роль, ніж у науковій теорії права. У результаті чого набуває актуальності проблема чіткого визначення тих причин та теоретичних аргументів, які змушують прийняти гіпотезу природного права як незаперечну та очевидну правову реальність, або ж відкинути її.

У цьому сенсі, як слушно зазначається у монографії Д. Прокопова, не викликає сумніву, що сучасний стан вітчизняних історико-правових досліджень вимагає більш глибокого та змістовного звернення до процесів, які супроводжували розвиток фундаментальних правових досліджень та наукової традиції вивчення права у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ століття, представниками якої були такі непересічні постаті як В. Гессен, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, М. Рейснер, С. Котляревський, І. Лазаревський, М. Коркунов, К. Кавелін, П. Редкін, Г. Шершеневич, Ю. Гамбаров, Н. Гредескул, С. Муромцев, І. Покровський та інші. Нагадаємо, що з точки зору історії правової думки цей період відзначився надзвичайним сплеском дослідницького інтересу до теоретичного визначення ролі права у суспільному житті, його співвідношення з позитивним законодавством. Разом з тим ця доба породила цілу плеяду визначних вітчизняних юристів, які розвивали правову думку у Україні на рівні найвищих європейських стандартів. Деякі з них народилися у Україні, деякі – тривалий час працювали тут, не відокремлюючи своєї власної наукової долі від долі нашої держави. Тому, наголошуючи сьогодні на незаперечній актуальності науково-правових досліджень у галузі теорії прав людини, фі-

¹ Прокопов Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – моногр. – К. : Логос. 2011. – 544 с.

лософії права, слід пам'ятати й про вже існуючий матеріал, що може стати надійною основою і одним з головних елементів для процесу осмислення і моделювання тих процесів, які сьогодні тривають у Україні.

Разом з тим, говорячи про дослідження Д. Прокопова, слід відзначити, що він звертається не лише до праць тогочасних російських юристів, але й піднімає важливу і одночасно вельми складну проблему виявлення у цьому загаданому контексті власне вітчизняної складової. Справді, історія становлення і розвитку вітчизняної традиції юридичної науки виступає не лише невід'ємною частиною загального курсу історії правових вчень, але й складає значний інтерес з точки зору розуміння тієї специфіки української юридичної думки, яка згодом мала вплив практично на всіх без винятку теоретиків права, що працювали на теренах Російської імперії у XIX – XX столітті. Справді, саме з іменами П. Лодія, К. Неволіна, П. Юркевича пов'язаний той період, коли вітчизняна правова наука не тільки піднялась на рівень тогочасної європейської правової теорії, але й запропонувала низку цікавих варіантів розв'язання фундаментальних проблем щодо походження права, розуміння його генезису та специфіки. У цьому сенсі змістовний аналіз правових поглядів зазначених дослідників, що надається у монографії, виступає необхідним елементом будь-яких сучасних історико-правових досліджень, що ставлять на меті висвітлення складних процесів формування вітчизняної традиції юридичної думки. На жаль, багато з постатей, чий імена без будь-якого перебільшення можуть бути поставлені у один ряд з іменами тогочасних авторитетних європейських фахівців, залишаються малодослідженими та маловідомими. У цьому аспекті дана монографія не лише заповнює такі «прогалини» у історії вітчизняної правової думки, але й надає адекватної оцінки тому насправді неоціненному внеску, який було зроблено вітчизняними юристами у становлення і розвиток не лише правової думки Російської імперії, але й європейської юриспруденції у цілому.

Також слід звернути увагу на те, що звернення автора дослідження до ряду фундаментальних питань правової теорії (як то проблема природного права, та пов'язані з нею питання походження права, зв'язку права та моралі, права і справедливості, права і свободи тощо), як вони осмислювались видатними юристами і правознавцями минулого, дозволяє не лише краще збагнути специфіку та основні тенденції розвитку правової думки минулих часів, але й отримати чітку картину того, у який спосіб ці проблеми можуть бути вирішені сьогодні, у якому напрямі нам варто рухатись, для того, щоб уникнути теоретичних крайнощів, методологічних помилок і наукових тупиків.

Характеризуючи монографію Д. Прокопова, передусім слід вказати на вдало підібрану структуру роботи. Вона вміщує передмову, чотири розділи, післямову та список літератури, які охоплюють усі основні питання розвитку теорії природного права у Російській імперії середини XIX - початку XX ст.

Перший розділ монографії присвячено виявленню історико-правових джерел розвитку теорії природного права, які аналізуються автором через призму виділення двох основних парадигм у тлумаченні природного права, що описуються поняттями «онтологічна» і «деонтологічна» парадигми. І хоча цю новелу не можна вважати винаходом самого тільки автора (насправді, подібні думки висловлювались ще Є. Спекторським), не викликає сумніву, що у тому вигляді як вона подана у монографії, ця модель має значний теоретичний і методологічний потенціал. Справді, завдяки зверненню до поняття парадигми, автор отримав методологічні підстави відійти від усталеного лінійно-історичного сприйняття розвитку теорії природного права і виділити у ній певні теоретичні інваріанти та комплекси ідей, які сформували не тільки різні способи визначення самого поняття «природне право», але й різні підходи щодо обґрунтування його джерел, змісту та специфіки впливу на розвиток індивіда і соціуму. У цьому ж контексті цілком виправданим видається більш уважне звернення до правових теорій доби Нового часу, а також до правових вчень провідних європейських юристів XIX і початку XX століття.

Другий розділ монографії присвячений питанням становлення теорії природного права у правовій думці Російської імперії у XIX столітті. Як слушно доводить Д. Прокопов, починаючи з середини XVIII – початку XIX століття розвиток науки природного права супроводжувався у Російській імперії не лише рецепцією новочасних європейських політико-правових вчень, але й їх пересомисленням та подальшим розвитком у дослідженнях цілого ряду юристів. Зокрема, відтворюючи основні положення класичної теорії природного права, як вона постала у дослідженнях Г. Гроція, Г. В. Ляйбніца, Х. Вольфа та С. Пуфендорфа, Л. Цветаєв продемонстрував можливість і доцільність врахування соціокультурних та історичних параметрів, які б дозволили пояснити зміни у правовій системі, а також виявити головні фактори, що впливають на динамічний розвиток правових норм. Пізніше ця специфіка творчого пересомислення теоретичних підвалин класичної теорії природного права проявилась у працях П. Лодія, К. Неволіна, Б. Чичеріна, П. Юркевича, В. Соловйова та інших.

Третій розділ монографії надає комплексну характеристику тих основних напрямів розвитку теорії природного та її критики, що остаточно сформувались наприкінці XIX і на початку XX століття. При цьому, звісно ж, у поле уваги дослідника потрапляє такий цікавий історичний феномен як «відродження природного права», про що писав В. Гессен. Незаперечною новелою цього розділу, яка повною мірою надає уявлення про специфіку авторського підходу, є те, що Д. Прокопов намагається відтворити не лише саму теорію природного права, у її, так би мовити, «чистому вигляді», але й проаналізувати те, як вона сприймалась тогочасною юридичною спільнотою у цілому. Це передбачало висвітлення основних напрямів критики теорії природного права, що дозволило автору зрештою дійти вельми цікавого висновку, що у реальності полеміка з теорією природного права відбувалась на стільки у формі її радикального заперечення, скільки у формі чисельних спроб її покращення або ж виправлення її «помилки». Водночас незаперечною новизною характеризується останній підрозділ третього розділу, у якому Д. Прокопов звертається до аналізу процесів розвитку теорії природного права у працях представників консервативно-правової думки. Фактично це дозволяє виправити некоректне і переважно несправедливе ставлення до представників цієї течії правової думки як про закінчених «реакціонерів», що прагнули «законсервувати право». Поза всяким сумнівом, такий підхід автора монографії дозволяє побачити нові і надзвичайно цікаві грані тогочасного інтелектуального простору юридично-наукової думки.

Нарешті четвертий розділ монографії присвячено дослідженню окремих елементів теорії природного права, а також тих питань, які вона дозволяла розв'язати у притаманній їй спосіб. Насамперед йдеться про такі питання і проблеми як: права людини, походження права, співвідношення права і держави, функції права, розвиток правової свідомості, формування правових цінностей тощо. Звісно деякі з цих питань розглядаються автором у стислому форматі. Утім це можна пояснити тим, що він від самого початку даного розділу формулює своєю метою вказати на той загальний потенціал теорії природного права, який вона виявила на початку XX століття при вирішенні тих чи інших фундаментальних питань теорії права.

Слід відзначити глибокий науковий зміст монографії, на сторінках якої містяться відповідні посилання на видання як останніх робіт з питань природного права, так і автентичних досліджень тих правознавців та мислителів, які згадуються у монографії.

При цьому навіть з огляду на те, що окремі положення, які пропонуються автором монографії можуть стати предметом наукової дискусії, не викликає сумніву загальна евристична цінність представленої роботи. Більше того, якщо виходити з критерію оцінки наукових текстів П. Фейєрабенда, то тоді необхідно визнати, що наукове дослідження має оцінюватись не лише кількістю запропонованих відповідей на різноманітні запитання, але й кількістю тих нових питань і проблем, які воно порушує.

Із викладеного та змісту роботи вбачається, що монографія «Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина XIX – початок XX ст.)» – це актуальне та нове правове дослідження розвитку теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці середини XIX – початку XX століть, що було здійснене вперше за часів незалежної України. Вказана монографія стане у пригоді не лише науковцям та фахівцям, що працюють у галузі теорії та історії держави права, але й може бути використана студентами юридичних вищих навчальних закладів, юристами, а також усіма іншими читачами, які цікавляться актуальними проблемами теорії та історії права, розвитком правових вчень.